

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ, ТАРАС ШЕВЧЕНКО І КОЗАЦЬКА РОДИНА БОРОВИКОВСЬКИХ

Літературно-мистецькі перехрестя

до 245-річчя від дня народження І. Котляревського; 200-річчя від дня народження Т. Шевченка та 125 річчя від дня смерті Л. Боровиковського

Олеся Пономаренко
канд. філол. наук,
стар. наук. співр.
Національного музею
Тараса Шевченка,
м. Київ

Образ *Івана Петровича Котляревського* відображений в усіх видах творчості *Тараса Шевченка*: поетичній, прозовій, малярській. Написаний у 1838 і надрукований у Гребінчиному альманасі "Ластівка" (1841) Шевченків ліричний вірш "На вічну пам'ять Котляревському" став першою посмертною згадкою про поета (зачинателя нової української літератури). Під час другої подорожі Україною Тарас Григорович намалює, збережений іще з козацьких часів, дідівський "Будинок Котляревського в Полтаві" (1845) неподалік від Воздвиженського монастиря. Готуючи до друку нове повніше видання "Кобзаря" (1847), автор — основоположник нової української літератури на основі живої народної мови — висловлює свої міркування про те, яким повинен бути український письменник, і знову апелює до образу *Івана Котляревського*. На засланні, осмислюючи розтлінність самодержавної виховної системи, *Т. Шевченко* протиставляє їй кращих українських освітян, зокрема, *І.П. Котляревського* (повість "Близнець").

Іван *Котляревський* народився в Полтаві в родині канцеляриста міського магістрату, яку згодом (1793) було внесено до списку дворян. Початкову освіту здобув у місцевого дядка. Десятирічним хлопцем пішов навчатися до Катеринославської (за назвою єпархії) семінарії. Навчальний курс тут тривав 10 — 13 років і починався з читання та письма, поступово включав російську й латинську мови, літературу, поетику, риторичку, філософію та богослов'я.

Не закінчивши семінарії, Іван Петрович у 1789 р. вступає на службу до Новоросійської канцелярії, яка містилася тоді в Полтаві.

Від 1793 р. майбутній письменник вчителював у поміщицьких родин на Полтавщині, від 1794 р. розпочав роботу над бурлескно-трагедійною поемою "Енеїда, на малоросійський язик перелицьована І.П.Котляревським" (перші три частини видані вперше 1798 р., перевидані вдруге 1808 р. у Петербурзі), авторське видання "Вергілієва Енеїда, на малоросійський язик переложена І.П.Котляревським" здійснене 1809 р. у Петербурзі (у чотирьох частинах). Над повним текстом "Енеїди" (у шести частинах) письменник працював 25 років.

За "Енеїду" князь Микола Павлович (майбутній імператор *Микола I*) присудив *І. Котляревському* в 1816 р. нагороду ім. графа С. Уварова. У 1796—1808 рр. *Котляревський* перебуває на військовій службі в Сіверському карабінерському (пізніше драгунському) полку, сформованому на основі українських козацьких полків. Це позначилося на "військовому" гуморі його "Енеїди", особливо в картинах двобоїв та

**І.І. Боровиковський. Портрет І.П. Котляревського (1818).
Національний музей Тараса Шевченка.
Фото О. Пономаренко**

**Т. Шевченко. Будинок І.П. Котляревського в Полтаві.
Папір, акварель. [Серпень 1845].
Національний музей Тараса Шевченка**

мандрів козаків-троянців. У 1806—1807 рр. бере участь у російсько-турецькій війні у взятті фортець Бендери та Ізмаїл, у чині капітана 1808 р. йде у відставку. Після короткочасного перебування у Петербурзі в 1809 р. повертається до рідної Полтави, де живе решту життя. Під час Вітчизняної війни 1812 р. сформував п'ятий кінний полк українського козацького війська.

Родом із Миргорода на Полтавщині й український художник **В.Л. Боровиковський** (1757 — 1825), який закінчив Петербурзьку Академію мистецтв, а наприкінці життя захопився містичними віяннями, що позначилися на його живописі.

На живописному "Портреті І.П.Котляревського" (1818) з колекції Національного музею Тараса Шевченка (НМТШ) зображений молодий письменник, широко відомий у Полтаві як автор української "Енеїди" (за його життя, як стверджує **І. Срезневський**, його хату могли показати навіть малолітні діти). Це чоловік із темно-каштановим кучерявим коротким волоссям, великими промовистими карими очима, прямим носом і бакенбардами на щоках, що доходять до рівня повних стулених вуст і білого накрохмаленого коміра сорочки. Комір підкреслює підборіддя. Поверх сорочки — такий самий білий візерунчастий шарф, що закриває шию, і розстібнутий білий жилет, поверх якого — чорний сюртук, застібнутий на три коричневі гудзики. Ліворуч на грудях портретованого — орден св. Анни III ступеня на червоній стрічці.

Зображений чоловік тримає в лівій руці білий сувій паперу з нерозбірливим підписом і датою створення портрета: "1818 г.", під нею є напис чорною фарбою: "1818 года". Введення написів композиції — питома риса українського портретного живопису на межі XVIII—XIX ст., наявна й у творчості **В. Боровиковського**. На другому плані — кілька листяних дерев і кущів із розмитою зеленню. На тлі могутнього стовбура дерева ясно-коричневого кольору ліворуч якраз посередині композиції вгадуються обриси містичної сидячої постаті діда із сивими вусами, насуплено зсунутими сивими бровами, високим лисіючим чолом. За кроною цього дерева теплого зеленого відтінку проглядає блакить неба й інші крони. На другому плані праворуч — блакитний прорив неба біля обличчя портретованого, облямований на рівні плеча й волосся рожево-сірими хмарами.

Подібну людиномірність могутніх дерев, вгадування в них обрисів пращурів із доби Гетьманщини зустрічаємо в ранній поезії **Т. Шевченка**: "*Понід горою ярм, долом, / Мов ті діди високочолі, / Дуби з гетьманщини стоять...*" ("Катерина", 1838) та в його ж графіці.

На звороті "Портрета І.П. Котляревського" (1818) напис: "*Котляревский изъ гал. Гр. Милорадовича пис. Боровиковскимъ 1818 г.*". Цей портрет був придбаний Міністерством культури України в киянина **Богдана Ігоревича Туровського** за актом від 21 березня 1967 р. і переданий до Державного музею Т.Г. Шевченка (нині Національного), де зберігається й досі. Двічі відреставрований (у фондах НМТШ зберігаються акти від 21 листопада 1967 р. — прийняття на реставрацію до Державної науково-дослідної реставраційної майстерні; від 22 листопада 1968 р. — про повернення відреставрованої роботи в ДМШ; від 16 березня 1971 р. — прийняття після реставрації в ДМШ).

"Портрет І.П.Котляревського" роботи **Боровиковського** експонувався до жовтня 2013 р. у п'ятій залі НМТШ. Його стан задовільний. Картина має ошатний експозиційний вигляд, стильну раму "під золото". По всьому полотні, якщо пильно придивлятися зблизька, видно невеликі зареставровані кракелюри, а в лівому нижньому куті й посередині — зареставровані тріщини фарбового шару.

В. Боровиковський. Портрет М. Лопухіної (1797)

Портрет аристократки *Марії Лопухіної* (1797) пензля **В. Боровиковського** за манерою включення пейзажного інтер'єру близький до вищезгаданого портрета *І.П. Котляревського*. Управителем маєтку князя Лопухіна в Корсуні служив **В.Г. Шевченко**, коли **Тарас Шевченко** приїздив до нього в 1859.

Князь **М.Г. Рєпнін** (в його маєтку жив **Т. Шевченко** у 1843—1844) прихильно ставився до *І.П. Котляревського*. Портрет молодого князя **М. Рєпніна** (1806) пензля **В.Л. Боровиковського** (з колекції Київського музею Російського мистецтва) за ракурсом зображення, фасоном одягу (сорочка зі стоячим коміром) дуже нагадує портрет *І. Котляревського* художника школи **Боровиковського**. **Рєпніни** до того, як перебраться в Яготин, жили в Полтаві, де княгиня Варвара Олексіївна була попечителькою Полтавського інституту шляхетних дівчат.

За актом від 23 листопада 1968 р. **Прокопенко Н.П.** прийняла з фондів ДМШ портрет *І.П. Котляревського* як роботу **В. Боровиковського** для проведення експертизи в Державному Російському музеї імені О.С. Пушкіна (ДРМ) в Ленінграді. Він повернений ДРМ до Київського музею Шевченка за довіреністю №7 від 27 січня 1969 р. із такою довідкою-характеристикою, складеною завідувачем сектору живопису ДРМ **Г.В.Смирновим** 10 березня 1969 р.: "*Портрет І.П. Котляревського — іконографічна і художня цінність. Дата 1818 рік, проставлена на згорнутому аркуші паперу, який тримає Котляревський, відповідає і стилістичним особливостям твору, і зовнішнім рисам портретованого (костюм, зачіска). Однак, ствердження автором портрета В.Л. Боровиковського*

(як вказує напис на звороті полотна) не видається нам переконливим", — зауважує **Г. Смирнов**. І продовжує: "*Цій атрибуції суперечить, передусім, рівень майстерності, який вирізняє роботи Боровиковського і якого не досягає автор портрета Котляревського. Деяко незграбні, вайлуваті повороти корпусу і рук, деяка диспропорція між головою та статуєю (фігурою), в'яле моделювання обличчя свідчить не на користь Боровиковського. Разом з тим, сукупність прийомів, котрими користується автор портрета Котляревського (постава постаті, тло із хмарним небом, стовбуром дерева і розпливчастою зеленню листя, рисунок і ліплення пальців руки) дозволяє віднести портрет до робіт художників, близьких до кола Боровиковського (подібних, наприклад, до [портретиста] **І.В. Бугаєвського-Благодарного**" (1773—1859), сина київського міщанина, учня **В. Боровиковського**, — йдеться в акті № 2570 про повернення власнику — Державному музею ім. Т.Г. Шевченка — Державним Російським музеєм м. Ленінграда після тимчасового зберігання. В паспорті довідки-характеристики цієї експертизи атрибутується як "*Портрет І.П. Котляревського роботи Івана Боровиковського (?)*".*

Дійсно, **В. Боровиковський** не міг бути автором "Портрета І. Котляревського" 1818 р., адже за понад 30 років, прожитих у Петербурзі до кінця життя, Україну не відвідав. Його учень **Іван Бугаєвський-Благодарний** продовжив українську гілку академічного портретного живопису.

Найстарший із чотирьох синів **Луки Боровика** (?—1775), **Володимир Боровиковський** — походить із козацької родини, для якої малярство було традиційним і спадковим заняттям. Його рідні брати Василь, Петро, Іван займалися іконописом. Серед замовників шанованої династії **Боровиковських** — полтавські й миргородські полковники, українське дворянство й духовенство, церкви.

В. Овсійчук з'ясував [7], що автором портрета **Івана Котляревського**, написаного на замовлення полтавського колекціонера **Г. Милорадовича**, є **Іван Іванович Боровиковський**, небіж **В.Л. Боровиковського**.

Один із перших і найвизначніших українських поетів-романтиків **Левко Іванович Боровиковський** (1806—1889) — рідний брат живописця **Івана Івановича Боровиковського** — присвятив йому свою баладу "Чарівниця", написану 1831 р. на мотив відомої народної балади, що побутувала як "Пісня про Гриця". Надруковано "Чарівницю" аж через 99 років: "*Понад гаєм, над водою / Стелються тумани; / Стоять в шатрах над річкою / Волохи — цигани; / А між тими циганками / Циганка — ворожка. / Туди ходять в темний вечір / Молоді дівчата / З хлібом-сіллям до ворожки / Суджених питати: / Питаються циганочки — / Де зілля копати, / Питаються — як тим зіллям / Хлопців чарувати*".

У народній баладі про нещасливе кохання Марусі до Гриця (авторство приписується легендарній поетесі, співачці **Марусі Чурай**, дочці полтавського урядника, спаленого у Варшаві) йдеться про те, як дівчина хотіла причарувати Гриця, дістала у ворожки зілля й

отруїла ним коханого. Цей популярний сюжет включив **Т. Шевченко** до репертуару народного співця-кобзаря в "Перебенді": "З дівчатами на вигоні — / Гриця та веснянку, / А у шинку з парубками — / Сербина, Шинкарку/.../".

Левко Іванович Боровиковський — автор балади "Вивідка" — стилізації народної балади про те, як сестра з намови милого отруїла рідного брата: "В чистім полі / Дві тополі, / Під топольми криниченька, / В ній холодна водиченька. / Там дівчина / Чорнобрива / З криниченьки воду брала, / З козаченьком розмовляла: / Козаченьку, / Бурлаченьку, / Зелененький барвіноньку! / Сватай мене дівчиноньку!". Козак випробовує дівчину: "Отруй, серце, свого брата, / Тоді буду тебе сватать", навчає, як зготувати отруту: "Стоять в полі дві ялини, / На ялині дві гадини, / Вийди, Ганно, в поле рано: / Там ялину сонце пече, / А з гадини ропа тече /.../ Підстав, дівко, коновочку / Під гадючу головочку. / Брат твій Марко на ярмарку: / Навари ти йому пива /.../". Коли дівчина справді через пристрасну любов до козака стає братогубцею, коханий відмовляється від неї: "Твоє пиво, пиво-диво / Брата за серце схватило, / І схватило, / І звалило / З кониченька вороного. / Струїш мене, молодого! /.../ Тепер іди — хоть за ката: / Отруїла свого брата!". У таких надзвичайно загострених драматичних колізіях, притаманних українсь-

В. Боровиковський. Портрет О.Б. Куракіна

**В.Л. Боровиковський. Портрет М.Г. Рєпніна (1806).
Національний музей Тараса Шевченка.
Фото О. Пономаренко**

ким баладам, формувалася народна мораль. Винятковий трагізм балад, схильність до перебільшення поганого має на меті пересторогу і вироблення почального досвіду для щасливого родинного життя. "Вивідка" вперше надрукована **Є. Гребінкою** в альманасі "Ластівка" (СПб., 1841). Сюжет "Вивідки" запозичений **Л. Боровиковським** з народної пісні "Ой у полі дві тополі, одна другу перехитусь...", відомої українцям як пісня про Сербина.

До сюжету пісні про Сербина **Т. Шевченко** повернеться на засланні під час зимівлі на острові Косаралі, надасть йому оригінального трактування у динамічному розгортанні подій та форми, характерної для народної балади: "Коло гаю в чистім полі, / На самій могилі, / Дві тополі високії, / Одна другу хилить. / І без вітру гойдаються, / Мов борються в полі. / Ото сестри-чарівниці — / Отії тополі". Поет вибудовує композицію у порядку, зворотному до усталеного в народних баладах: іде від пейзажу до розвитку дії. Рідні сестри "Закохалися обидві / В одного Івана; / А Іван, козак звичайний, / Обох їх не ганив, / А лицявся то з тією, / То з другою любо... / Поки в яру увечері / Під зеленим дубом / Не зійшлися усі троє". Сестри накопали зілля й, плачучи, отруїли зрадливого хлопця, любого обом: "Йвана отруїли / Й поховали коло гаю / В полі на могилі. / І байдуже? Ні, не дуже. / Бо сестри ходили / Що день Божий вранці-рано / Плакати над Іваном, / Поки самі потруїлись / Тим зіллям поганим". Поет поєднує народну мораль українців із християнською: "А Бог людям на науку / Поставив їх в полі / На могилі тополями. / І тії тополі / Над Іваном на могилі, коло того гаю, / І без вітру гойдаються, / І вітер гойдає". Так, у розв'язці з'являються моралізаторські нотки пояснення походження краєвиду, що привернув увагу.

У 1838 р. **Левко Боровиковський** переїжджає до Полтави, де працює викладачем латини у чоловічій гімназії. Восени того ж року бере участь у похованні **І.П. Котляревського** та розборі архіву покійного письменника.

Товаришує з кращими викладачами Полтавської гімназії, зокрема, **С.П. Стебліним-Камінським** — літератором, біографом І.П. Котляревського. Якраз у цей час у Петербурзі **Тарас Шевченко**, нещодавно звільнений з кріпацтва учень Академії мистецтв, зробив перший посмертний відгук на творчість **І. Котляревського**. Це вірш "На вічну пам'ять Котляревському", в якому прославляється автор українського переспіву "Енеїди": "Згадаю Енея, задаю родину, / Згадаю, заплачу, як тая дитина /.../ Все сумує, як руїни Трої, / Все сумує, тільки слава / Сонцем засіяла. / Не вмере кобзар, бо навіки / Його привітала". Поезія "На вічну пам'ять Котляревському" вперше побачила світ в альманасі "Ластівка", який надійшов до продажу в Петербурзі від червня 1841 р. Її останні чотири рядки викарбувані на пам'ятнику **І.П. Котляревському** в Полтаві (1903, скульптор **В.Л. Позен**): "Будеш, батьку, панувати / Поки живуть люди, / Поки сонце з неба сяє, / Тебе не забудуть".

У "Передмові до нездійсненого видання "Кобзаря" 1847 р. **Т. Шевченко** висловив критичне ставлення до бурлескно-трагедійної манери викладу першотвору **Котляревського**: "Енеїда добра, а все-таки сміховина на московський кшталт". У повісті "Близнець" він створив привабливий образ Котляревського-педагога, перший в українській літературі взагалі, але як автора "Пісні на Новий 1805 год пану нашому і батькові Олексію Борисовичу Куракіну" (1804), присвяченої генерал-губернатору Чернігівської і Полтавської губерній, засновникові Будинку виховання дітей бідних дворян (1805), назвав Котляревського послідовником **Г. Сковороди** щодо суржикової мови "Саду Божественних пісень". У 1810 р. **І. Котляревський** зайняв посаду наглядача будинку виховання дітей бідних дворян.

І. Котляревський належав до масонської ложі "Любовь к истине", яка існувала у Полтаві в 1818—1819 рр. Організатор цієї ложі **Михайло Новиков** був членом "Союза благоденствия", про який як про запоруку царського режиму **Т. Шевченко** саркастично писав у поемі "Кавказ" (1845): "Од молдаванина до фіна / На всіх язиках все мовчить, / Бо благоденствує".

Література:

1. Історія української культури: у 5 т. — Т. 4., Кн. 2. — К.: Наук. думка, 2005. — С. 659. — Репр.: Іван Боровиковський. Портрет Івана Котляревського., 1818. Полотно, олія.
2. Українська література XIX століття. Хрестоматія. — К.: Либідь, 2006. — С. 6—7.
3. **Тарас Шевченко**. Повне зібрання творів: у 12 т. — Т. 2. — К., 2003. — С. 122, 622—623.
4. **Левко Боровиковський**. Повне зібрання творів: — К.: Наук. думка, 1967. — С. 43—99, 243—244.
5. **Шамрай А.** Харківська школа романтиків.—Х., 1930.—Т. 1.
6. Русское искусство. Очерки о жизни и творчестве художников XVIII века / Под ред. А. Леонова. М., 1952.

У 1821 р. **І.П. Котляревського**, письменника і театрального діяча, обрано почесним членом "Вольного общества любителей русской словесности".

Т. Шевченко у "Передмові до нездійсненого видання "Кобзаря" іронізував про деяких українських письменників: "Потинялися собі коло шинку та й прочитали по складах "Енеїду", та й думають, що ось коли-то ми вже розпізнали свій народ". Спадають на думку спогади Шевченкового друга **М. Максимовича**: "О Котляревском достоверно известно мне от старых украинцев, что он нередко, переодетый в простолюдина, хаживал по шинкам и сельским сборищам, чтобы изучать характерные черты народа и его речи".

Водевіль "Москаль-чарівник" і драма "Наталка Полтавка", написані **І. Котляревським** у 1818—1819 рр., дістали сценічне життя в Полтавському театрі задовго до публікації. У 1818—1821 рр. Іван Петрович був директором Полтавського театру, докладав зусиль до підготовки репертуару, сам переробляв тексти п'єс, бував на репетиціях і виставах. У 1838 "Наталка Полтавка" надрукована **І. Срезневським** в "Украинском сборнике" незадовго до смерті автора. У 1841 р. "Москаль-чарівник" опублікований у трьох великих містах: у Харкові в "Украинском сборнике" **І. Срезневським** — як водевіль; у Москві — як опера в типографії **М. Степанова**; у Петербурзі — два уривки малоросійської опери в альманасі "Ластівка" **Є. Гребінки**. За свідченням **І. Срезневського**, він передав текст "Москаля-чарівника" **М.С. Щепкіну** для публікації в Москві перед своїм від'їздом за кордон наприкінці 1830-х. За сприяння **Тараса Шевченка** водевіль "Москаль-чарівник" за участю **М. Щепкіна** та **К. Піунової** поставлено на сцені міського театру в Нижньому Новгороді в 1858 р.

Отже, в ранній романтичній поезії **Т. Шевченка** визначне місце посідає образ **І.П. Котляревського** як зачинателя нової української літератури, а в його поезії періоду "трьох літ" і в реалістичній поетичній творчості до заслання класицистична ієрархія жанрів "високого" і "низького" стилів уже повністю перебудована.

Шевченковим попередником у цій перебудові якоюсь мірою є автор української бурлескно-трагедійної поеми "Енеїда". Повагу до **Івана Котляревського** як поета, педагога і драматурга Тарас Шевченко проніс крізь усе своє життя. ■

7. **Овсійчук В.** Класицизм і романтизм в українському мистецтві. — К., 2001. — С. 242—244.

8. **Дмитриев Н. К** истории открытия памятника И.П. Котляревскому в г. Полтаве // Киевская старина. — 1903. — Т. 83. №10. Отд. 1. — С.153—167.

9. Киевская старина. — 1898. — Т. 62. — С.146—188.

10. **Стешенко И.** И.П. Котляревский в свете критики // Киевская старина, 1898. — Т. 62, июль—август. — С.83—113.

11. **Хропко П.** Котляревський Іван // Українська література у портретах і довідках. — К.: Либідь, 2000.

12. **Максимович М.** // Киевская старина, 1895. — Т. 51. — №10. — С. 117.